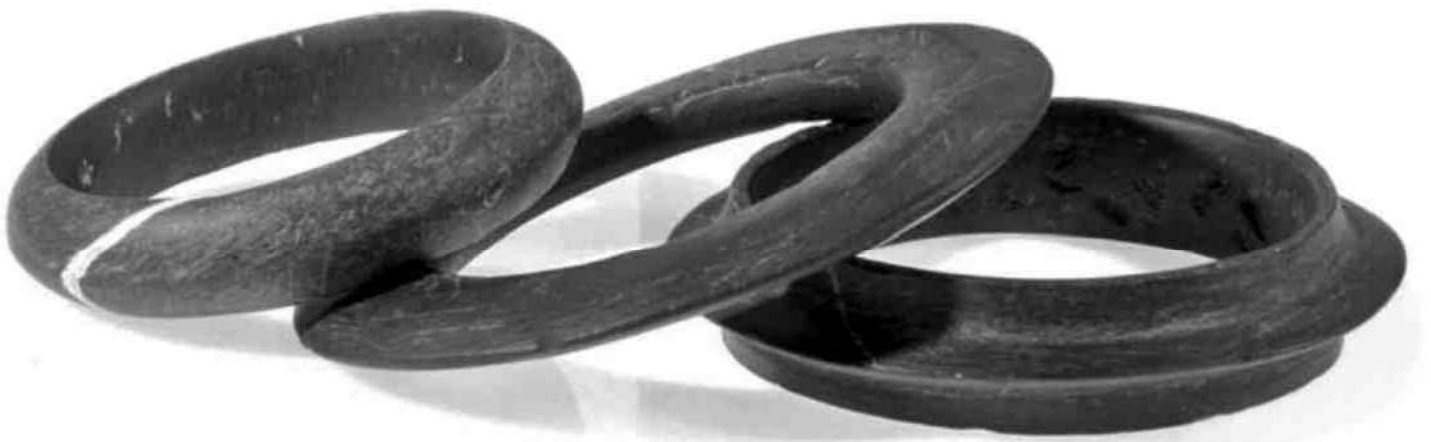

De stenen armbanden uit Hombori en het Massif de l'Air

André Smit

deel 1 - Hombori

Je ziet ze op markten in West-Afrika, maar soms ook in galeries en op verzamelaarsbeurzen, die zware stenen armbanden. Zwarte steen, maar soms wat wit geaderd als marmer. Voor ons zijn ze veelal te zwaar om te dragen, en bijna steeds ook te groot – hoe zit dat?

1. diverse modellen stenen armbanden

Inleiding

In het oosten van Mali aan de rand van het Dogon gebied ligt Hombori. In 2009 telde dit conglomeraat van dorpen ruim 20.000 inwoners. Naar Hombori zijn de stenen armbanden genoemd die in deze streek gemaakt werden van zwarte harde kalksteen. Ze werden door vele volken, zoals de Mossi en de Toearegs in Mali en omliggende landen, net boven de rechter elleboog gedragen. De Toearegs droegen naast het meest voorkomende model, dat half rond in doorsnede is, ook stenen armbanden van andere modellen. Deze werden veel in Niger ten noorden van Agadez (Massif de l'Air) van schist gemaakt, een steensoort van fijne laagjes dat enigszins doet denken aan leisteen.

In dit eerste deel wordt ingegaan op de stenen armbanden die in het gebied van Hombori werden vervaardigd. Door onderzoek van een drietal archeologen (Y. Pailler, A.G. Carmagnani en K. Macdonald) is in de laatste tien jaar veel duidelijk geworden over de fabricage en ouderdom van deze armbanden. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de artikelen van deze onderzoekers.

Ligging en historische context

Het gebied van Hombori is ongeveer 200 km² groot en ligt in het zuiden van Mali in het Sahelgebied (afb 2). Het gebied is rotsachtig en de Hombori Tondo (de berg Hombori) is met zijn 1153 meter het hoogste punt van Mali. Er wonen vooral Songhai en Peul. In de 19e eeuw was Hombori een belangrijk handelscentrum vooral voor zout dat met karavanen aankwam vanuit Timboektoe. Vee werd geruild voor stoffen en ook slavenhandel kwam voor. De bevolking van Hom-

2. het Hombori gebied met de diverse etnische groepen

3. *Hombori marmer*

bori zelf verhandelden veren, struisvogeleieren en stenen voorwerpen zoals armbanden, vizzels, stampers en kommen.

De Songhai zijn voornamelijk landbouwers, en hun werkzaamheden dus in belangrijke mate seizoen-gebonden. Toen de handel in armbanden tot grote bloei kwam, werd er tussen juli en september op het land gewerkt en in de overige maanden in de steengroeven. Het werken met steen was uitsluitend mannenarbeid, waarbij het vakmanschap van vader op zoon werd doorgegeven. De ambachtslieden gingen lopend of per ezel naar de groeven in het gebied van Dimanou, zo'n 35 km ten noorden van Hombori [1]. Ze brachten soms maanden achtereen door bij de groeven. Vermoedelijk worden deze armbanden heden ten dage niet meer gemaakt en verdwijnt de vaardigheid tot het maken ervan.

Geologisch moet het gesteente van de groeven waaruit de stenen voor de armbanden worden gewonnen gerekend worden tot 'dicht grijs kalksteen', dat bijna tot marmer is gemetamorfoseerd, met banden van kwarts. Dit gesteente wordt Hombori 'marmer' (afb 3) genoemd. In het gebied van Dimanou werden drie groeven geëxploiteerd te weten: Beligoussa (37 km ten noorden van Hombori), Dinamberrri en Nokema (40 km ten noorden van Hombori). In Nokema, de grootste en meest uitgestrekte groeve, werd de donkerste steen gewonnen, die vooral bij de Toearegs geliefd was. In de ontsluiting van Dinamberrri werd een rode variant gevonden, die door zijn kleur en zeldzaamheid zeer in trek was (afb 12).

Het vervaardigen van de armbanden

Het hele proces van de vervaardiging van de armbanden wordt zowel door Paillier en Carmagnani [1, 2] als door Macdonald [3] uitgebreid beschreven. Het winnen van de stenen gebeurde in open groeven, die soms tot een diepte van vijf meter werden uitgegraven om steen van de juiste kwaliteit te vinden. Vroeger is dit werk ongetwijfeld uitgevoerd met houten en stenen werktuigen, die in de late 19e eeuw zijn vervangen door ijzeren, deels geïmporteerde gereedschappen. De groeven waren heilige plaatsen. De ambachtslieden offerden kippen en schapen om beschermd te zijn tegen ongelukken tijdens het winnen van de stenen. Door de offergaven altijd op dezelfde plaats uit te voeren ontstond een soort recht om op deze plek steen te winnen.

De eerste fase van het maken van de ringvorm werd bij de groeve gedaan. De steen werd met een hamer en een ijzeren beitel verkleind tot een schijf met een doorsnede van 150-200 mm (afb 4). Hiermee werd ook getest of de steen geschikt was en het verminderde de hoeveelheid materiaal die vervoerd moest worden. Opvallend is dat slechts weinig schijven in deze fase kapot gingen [1]. De ruwe schijven werden getransporteerd naar dorpjes op de hoogvlakten voor verdere bewerking. Elke steenhouwer kon wel tot 100

4. *Eerste fase - schijf*

5. De ruwe armband wordt vormgegeven

6. Het schuren met een brok zandsteen

ruwe schijven meenemen om verder te bewerken.

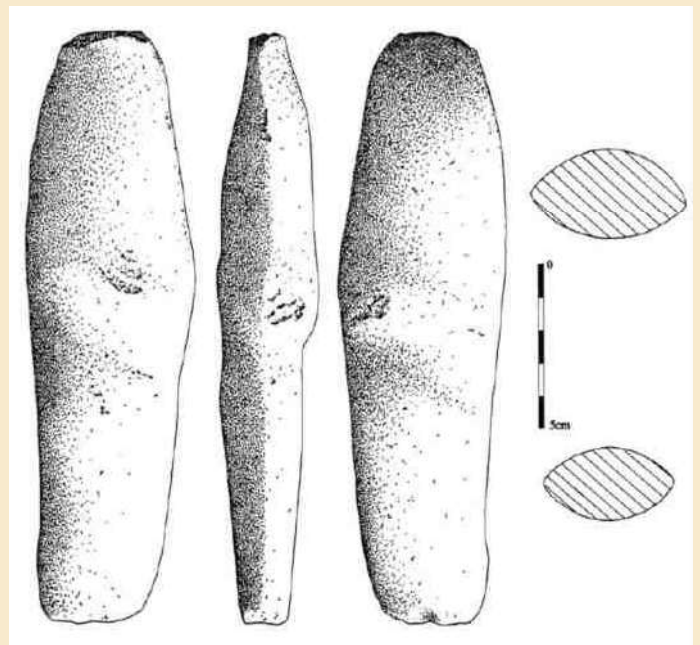
Het gat in het midden werd gemaakt door met beiteltes aan beide zijden te hameren. Van de taps toelopende ruwe steen werden net zolang kleine flinters afgeslagen totdat de schijf geschikt was om met andere werktuigen verder af te werken (afb 5).

De dan nog ruwe buitenzijde werd geschuurd met behulp van zandstenen werktuigen, die gebruikt werden als een soort vijl, eerst droog daarna met een mengsel van olie en zand op de zandsteen (afb 6, 7, 8). Voor de binnenkant werd een ronde zandsteen (afb 7, 8) gebruikt die samen met water de binnenkant glad maakte.

De laatste fase van het glad maken werd gedaan door het schuren op grote zandstenen rotsblokken (afb 9), die aan de oppervlakte van de hoogvlakte liggen en die hierdoor grote groeven hebben gekregen (afb 10). Dan volgde de fase van het polijsten. Dit gebeurde met zandsteen, zand en olie, zodat de armbanden zo glad werden als glas, waarna ze gewassen en gedroogd werden. Voordat de banden werden verhandeld, werden ze ingewreven met schapen- of rundervet.

Handel in armbanden

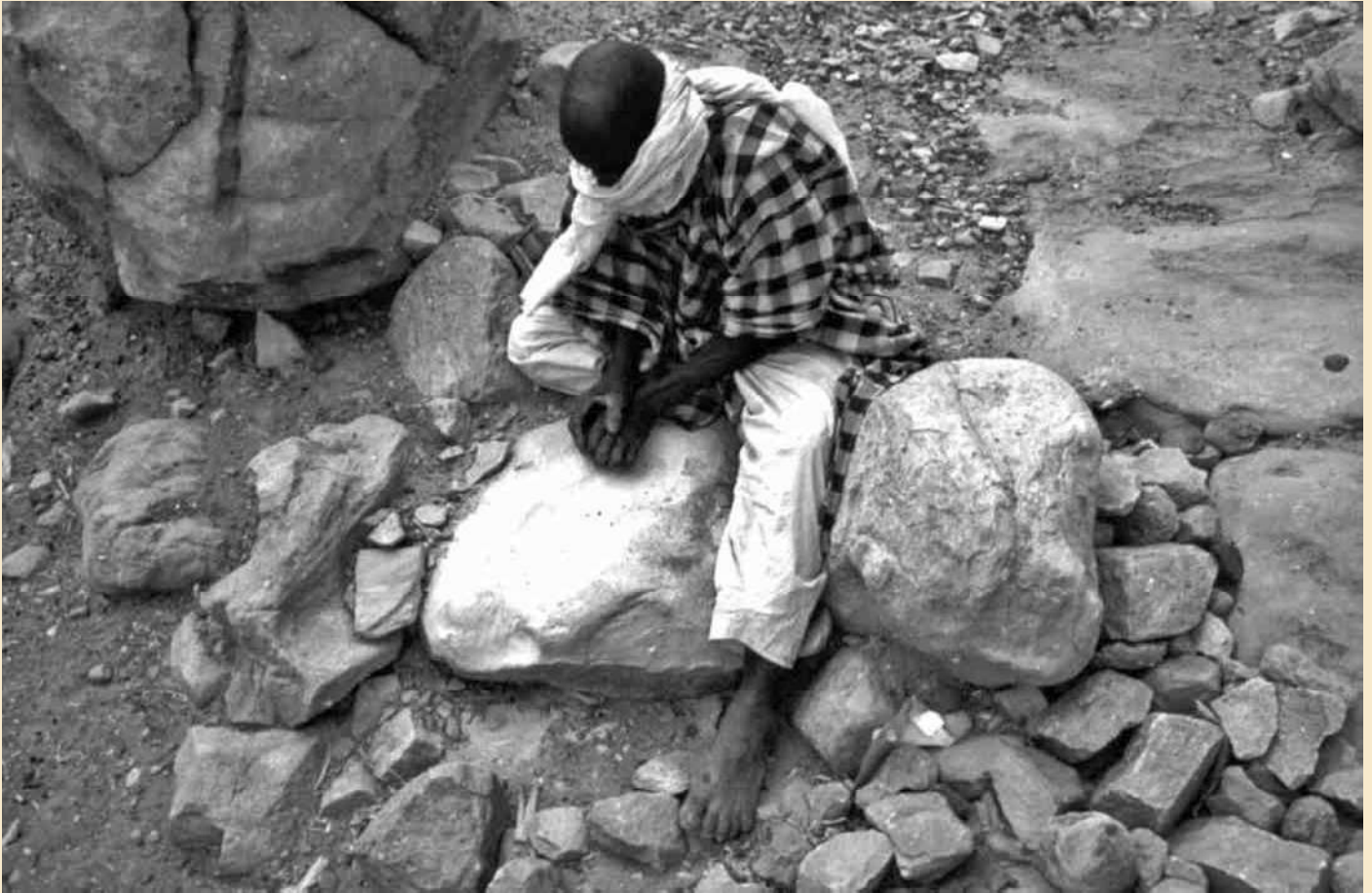
Door de grote hoeveelheid werk, die aan het vervaardigen van een armband vastzat, waren ze (in lokaal perspectief gezien) duur, en de bevolking was er dan ook zuinig op. Indien er een armband brak dan werd deze door de lokale smid gerepareerd met een ijzeren of koperen plaatje of veranderd in een hanger (afb 11). In de tweede helft van de 20e eeuw werden voor toeristen Hombori-armbanden gemaakt die veel lichter zijn (60 gram ten opzichte van 200 gram) en kleiner in doorsnede om als armband voor de westerse vrouw te dienen (afb 12).

7. Zandstenen slijpstenen

8. De binnenkant bewerken met een ronde zandsteen

9. Man aan het schuren op en d.m.v. zandsteenrots

10. Groeven in zandsteen om armband glad te maken

12. Hombori armbanden voor de toeristenmarkt

11. Gerepareerde armband met koperen plaatjes en nagels

13. Glazen Bida armband, imitatie Hombori "marmer"

14. Authentieke houten namaak "Hombori" armbanden

15. Toareg armband met opstaande randen

Etnische groepen die stenen armbanden gebruikten

De armbanden, die de Songhai niet voor eigen gebruik nodig hadden, werden verkocht aan de Mossi en Gurunsi in Burkina Faso, aan de Toareg, de Bozo en aan de Dogon in Mali. De afzet aan de Mossi, de Dogon en de Bozo was het grootst in aantal. De Bozo, die langs de Niger leven, droegen deze armbanden omdat ze kracht zouden geven bij het vissen met de harpoen. F. de Zeltner vertelt dat de Bozo de armbanden meestal aan de rechterarm boven de elleboog droegen, maar dat ze soms ook links werden gedragen [4].

Volgens de Mossi beschermen de stenen armbanden de drager, maken hem aantrekkelijk voor vrouwen en zorgen ervoor dat zijn vrouw gezonde kinderen baart. Omdat Hombori door de Mossi 'Manogo' werd genoemd en in het More (de taal van de Mossi) de elleboog kaka is, werden de stenen armbanden manogokaka of soms ook kugukaka (kugri = steen) genoemd. De Mossi-mannen droegen de armbanden dagelijks, terwijl de vrouwen zwaardere exemplaren aan de onderarm alleen droegen ter bescherming als hun man afwezig was [1].

De stenen armbanden uit Hombori waren erg duur. Daarom werden er ook veel goedkope armbanden, gemaakt van glas door de Bida uit Nigeria, die in het gebied van de Mossi verhandeld werden (afb 13). In de late 19e eeuw werden glazen armbanden uit Europa ingevoerd. Houten armbanden als imitatie van de Mossi-armbanden zijn ook bekend (afb 14).

De armbanden voor de Toareg werden bij voorkeur gemaakt van steen uit de groeve van Nokema, omdat daar de donkerste stenen werden gevonden. Zij beschouwden de armbanden, die ze 'tamtaco' noemden, zowel als wapen als geluksbrenger. Omdat de Toareg welvarender waren, werd van hen meer geld gevraagd. Om de kosten toch te kunnen beperken werd de afwerking dikwijls door hen zelf gedaan. Vaak werd de armband boven een vuur extra zwart gemaakt [5]. De Toareg droegen naast de in doorsnede halfronde armbanden, die voor de andere etnische groepen werden gemaakt, ook andere vormen. Zo zijn Toareg-arm-

banden bekend met een opstaande rand (afb 15), met een platte discusvorm (afb 1) en een vorm die waarschijnlijk vooral in het Massief d l'Aïr is gemaakt. Hierover meer in deel II van dit artikel.

De Peul en Toareg bezochten het gebied van Hombori tijdens het weiden van hun kuddes en lieten dan armbanden op maat maken. Dit nam vijf dagen in beslag. De ambachtslieden verlieten Hombori alleen of in groepen om hun producten te verkopen. Ze legden daarbij afstanden van vaak honderden kilometers te voet of op de rug van een ezel af om de woongebieden van de Mossi of van de Dogon te bereiken. Ze reisden een paar weken met een vracht van vele honderden armbanden, vaak het werk van meerdere jaren. De armbanden werden geruild voor kaurischelpen, maar ook wel voor goederen zoals lendendoeken.

Neolithisch?

Uit het archief van het Institut des Sciences Humaines du Mali komt de oudste geschreven melding van de Hombori armbanden, uit 1905: "We kennen het bestaan in het noorden van Hombori van marmer groeven in Dimanou waar armbanden worden gemaakt die over heel Soedan verkocht worden". De Soedanees-Franse luitenant Louis Desplagnes schreef in 1907: "Allen dragen een armband van Hombori marmer boven de elleboog. Dit sieraad, dat bij de westerse mens onbekend is, is gebruikelijk bij alle noordelijke volken, de Sorkos en Bosos, Gabibi, Markas, de mensen uit Timbuktu en Djenné, en zelfs bij de Toaregs en de Moren" [6]. Hoewel dus de oudste geschreven informatie over de Hombori armbanden uit het begin van de 20e eeuw stamt, is het vervaardigen en dragen van stenen armbanden in het Sahelgebied terug te voeren tot het Neolithicum (de nieuwe Steentijd 5000-3000 jaar voor Chr). Dit wordt door archeologisch onderzoek gestaafd [3]. Op vele plaatsen in de Sahara zijn neolithische armbanden of brokstukken hiervan gevonden. Mooie exemplaren worden nog steeds te koop aangeboden. Het betreft armbanden van

graniet of zandsteen en niet van “marmer”. Vaak zijn het zware uitvoeringen met een afgeplatte, op doorsnee driehoekige vorm. Deze archeologische vondsten zijn te bewonderen in vele museale collecties.

Armbanden van Hombori “marmer” zijn tot nu toe bij archeologisch onderzoek nooit aangetroffen, ook niet bij de vele nederzettingen langs routes die de nomadische volken gebruikten voor handelsdoeleinden of voor het weiden van vee, zelfs geen fragmenten ervan. Een mogelijke verklaring hiervoor is, dat de productie van Hombori armbanden van meer recente oorsprong is [Macdonald]. Voorstelbaar is dat de opkomst van de steenindustrie ten noorden van Hombori gekoppeld is aan de invloed van de Toearegs in dit gebied, die in de 19e eeuw toegenomen is [Macdonald]. De Songhai zouden toen het ambacht opgepakt kunnen hebben in de traditie van de Toeareg zoals deze al in Algerije, Noordoost Mali en Niger bestond. Verder archeologisch onderzoek zal hopelijk in de toekomst tot definitieve conclusies leiden.

Dankwoord

De auteur dankt de archeologen Monsieur Yvan Pailler en Professor Kevin Macdonald voor het beschikbaar stellen van hun beeldmateriaal.

Literatuur

- [1] Pailler, Y - *Des dernières industries à trapèzes à l'affirmation du Néolithique en Bretagne occidentale (5500-3500 av. J.-C.)* - British Archaeological Reports, International Series 1648, Oxford, 2007
- [2] Carmagnani, A.G en Y. Paillier - *Stone bracelet production in Mali* - Internet Archaeology 26, <http://dx.doi.org/10.11141/ia.26.16> 2009
- [3] Macdonald K.C - *The stone arm ring and related polished stone industries of Hombori (Mali)* - In: Allsworth-Jones, P, (ed.) *West African archaeology*: p. 117-126, BAR: Oxford, 2010
- [4] Zeltner de, F- *Objets en pierre polie de l'Air (Sahara soudanais)* – Bulletins et Memoires de la Société d'anthropologie de Paris, VI série Tome 3 fascicule 5-6, p 394-397, Paris, 1912
- [5] Dudot D. - *Notes sur la fabrication des anneaux de bras en pierre porés par les Touareg de L'air* - Notes Africaines N122, Dakar, 1969
- [6] Desplagnes, L. - *Le Plateau Central Nigérien. Une Mission Archéologique et Ethnographique au Soudan Français* – Emile Larose, libraire-éditeur Paris, 1907

Onderstaande literatuur is interessant voor dit onderwerp, maar in dit artikel wordt hier niet naar verwezen.

- * Camps-Fabrer, H & Dudot, B - *Bracelets de pierre* – Encyclop.berbère, 11 Bracelets – Caprarienses, encyclopedieberbere.revues.org/2650
- * Hilgemann F - *Les Peuples de l'anneau* - EKLA DVD, Montreuil, 2011
- * Laforgue, P. - *Etat actuel de nos connaissances sur la Préhistoire en Afrique Occidentale* - Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientif. de l'Afrique Occidentale Française 8, 105-71, Paris, 1925
- * Lhote, H - *L'anneau de bras des Toearegs, ses techniques et ses rapports avec la Préhistoire* - Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire 12, 456-87, .Dakar, 1950
- * Marie, J - *Le Hombori* - in J. Gallais (ed) - *Pasteurs et paysans du Gourma. La condition sahélienne* - Paris: Mémoire du Centre d'Etudes de Géogr.Tropic., Ed. du CNRS, 141-63, Bordeaux, 1975

Lijst van afbeeldingen

1. 3 typen armbanden [3]
2. kaart van Mali, met Hombori - Wikipedia
3. armband van Hombori marmer Ø 10,5 cm – auteur
4. eerste fase: schijf [3]
5. de ruwe armband wordt vormgegeven [2]
6. het schuren met een stuk zandsteen [3]
7. zandstenen slijpstenen [2]
8. binnenkant bewerken met een ronde zandsteen [2, ongepubliceerd]

16. Mannen met armbanden boven de ellebogen en om de polsen - westelijke Sahel.

Lijst van afbeeldingen - vervolg

9. man aan het schuren op, en d.m.v. zandsteenrots [3]
10. groeven in zandsteen om armband glad te maken [2]
11. met koperen plaatje en nagels gerepareerd Ø 9 cm - maker onbek.
12. toeristen armbanden (één van rood marmer) Ø 8,5 cm – coll. auteur
13. glazen Bida imitatie Hombori armband Ø 10,5 cm – coll. auteur
14. houten imitatie Hombori armbanden Ø 14 en 12 cm – partic. coll.
15. Touareg armband met opstaande randen Ø 10 cm – coll. auteur
16. Mannen met armbanden – foto François-Edmond Fortier
17. prentbriefkaart van Songhai vrouw met armband

17. Songhai vrouw met hoge stenen armband